

МЕТОДИ І ПРИЙОМИ ФОРМУВАННЯ ЕКСПРЕСИВНОГО МОВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ

Аналіз дисертаційних досліджень дотично теми дозволив дійти висновків щодо актуальності питань словникової роботи, і водночас, наявності сталого інтересу ряду вчених (А.Г. Арушанова, Г.Н. Бавикіна, А.М. Богуш, Л.Я. Бірюк, Н.В. Гавриш, В.В. Гербова, А.П. Іваненко, А.П. Ількова, Н.Р. Кирста, В.І. Коник, М.М. Коніна, Л.І. Колунова, Н.В. Кудикіна, Г.О. Куршева, А.І. Лаврентьєва, Н.І. Луцан, І.О. Луценко, Ю.С. Ляховська, І.М. Непомняща, Н.П. Савельєва, Є.В. Савушкіна, А.А. Смага, О.Н. Сомкова, О.С.Ушакова та ін.) до означеної проблеми. Водночас і досі недостатньо розробленими залишаються питання збагачення словника засобами творів художньої літератури, а саме, українських народних казок. Під час ґрунтовного аналізу дисертаційних досліджень нами було зафіксовано лише поодинокі (Н.В. Гавриш, Н.Р. Кирста, О.С. Ушакова та ін), що є дотичними започаткованого дослідження, проте тексти українських народних казок виступали в означених роботах лише допоміжним засобом словникової роботи і лише в окремих випадках (Л.Я. Бірюк) казковий текст використовується як провідний у здійсненні завдань словникової роботи, хоча дослідницею й було використано тексти російських казок з метою збагачення словника молодших школярів.

Відтак, вбачаємо за необхідне розробку експериментальної методики збагачення словника експресивною лексикою на матеріалі текстів українських народних казок. З'ясуємо, що ж вкладається в поняття текст?

Лінгвістика вбачає в тексті насамперед мовленнєвий матеріал. Проте, незважаючи на різноманітні підходи до визначення тексту, це поняття й сьогодні ще не можна вважати повністю розкритим.

Останнім часом у мовознавстві з'явився такий науковий напрям, як лінгвістика тексту, орієнтований на виявлення внутрішньотекстових характеристик, що описують засоби внутрішньої організації структури тексту. Виділено такі головні ознаки тексту, як зв'язність, цілісність і семантична завершеність.

Текст — витвір мовленнєвотворчого процесу, якому властива завершеність, об'єктивований у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа; витвір, що складається з назви (заголовка) та низки особливих одиниць (надфразової єдності), поєднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, що має певно визначену цілеспрямованість та прагматичну установку, - це висловлювання, яке складається з кількох речень, має певну змістову і структурну завершеність; це стилістично маркований мовленнєвий витвір, який виконує комунікативну функцію та містить функціональну закріпленість за певною сферою застосування.

Значущим для лінгвістики тексту є визначення типології текстів у різних мовленнєвих жанрах (типах висловлювання). Проблема жанрів мовлення тісно пов'язана з питаннями стилістики.

Сутність художнього тексту проявляється через змістову та інформативну насиченість, оскільки специфікою художнього тексту є ідейно-естетичний зміст, що виражається в певній художній формі, внаслідок чого художній текст стає витвором мистецтва, якому властива здатність впливати на людей. Основними елементами структури художнього тексту є сюжет, тема, задум, композиція, жанр, мовні засоби. Ха-

рактерна особливість художнього тексту — його образність. Всі ці риси притаманні казковому тексту. Саме тому для експериментального дослідження нами було обрано тексти українських народних казок.

Експериментальною роботою було охоплено д/з № 255, 66,52, 29 "Казка", НВК "Надія", НВК школи вільного творчого розвитку особистості "АСТР" м. Одеси, д/з м. Слов'янська №3,48,55 та м. Краматорська № 84,48,69,80,6,39. Всього в експерименті взяли участь 550 дітей віком 5-7 років (275 у контрольних групах та 275 – експериментальних). У процесі добору дошкільних закладів ми врахували: вікові особливості дошкільників; порівняно однакові умови навчання; мову спілкування (дошкільний заклад, сім'я)-україномовні дошкільні заклади. На етапі констатувального експерименту нами було розроблено низку експериментальних завдань на з'ясування рівнів розвитку експресивного мовлення старших дошкільників. Проілюструємо прикладами.

Завдання "На кого я схожий?"

Мета: з'ясувати вміння дітей добирати порівняння

Форма спілкування: індивідуальна

Методичний коментар: експериментатор пропонує дитині низку висловлювань і пропонує завершити їх.

Сніг білий, як.....

Трава шовкова, неначе.....

Котигорошко маленький, як.....

Ведмідь незграбний, як.....

Лисиця хитра, як.....

Дідусь сивий, наче.....

Дівчина гарна, наче.....

Показник: вживання в мовленні синекдохи

Завдання "Про кого мова?"

Мета: перевірити вміння добирати синекдохи

Форма спілкування: індивідуальна

Методичний коментар: експериментатор пропонує текстові уривки і пропонує знайти синекдохи. Експериментатор: "Діти, зараз я прочитаю Вам кілька речень, а ви уважно слухайте і спробуйте знайти в них незвичні слова. Наприклад: Вареники стоїть бочок двадцять; народ стоячи на горах, так і плеснув руками; клубочок попереду котився" тощо.

Показник: вживання в мовленні персоніфікацій

Завдання "Чи можуть звірі говорити?"

Мета: з'ясувати вміння дошкільників вживати в мовленні персоніфікацію

Форма спілкування: індивідуальна

Процедура виконання: експериментатор називає тварину, дитина повинна її персоніфікувати (олюднити).

Пропоновані звірі (голубка, жаба, змії, каченята, жайворонок, миша, орел, змія, гусенята, ведмідь, сокіл, заєць, вовк, свиня, собака тощо). Наприклад: орел просить, змія вийшла, жаба каже тощо.

Показник: вживання в мовленні гіперболи та літоти

Завдання "Хто твій улюблений герой?"

Мета: з'ясувати рівень використання під час усних висловлювань побутової, загально-вживаної, експресивної лексики.

Форма спілкування: індивідуальна

Процедура виконання: експериментатор: "Діти, сьогодні незвичайний день. До кожного з Вас прийшли ваші улюблені казкові персонажі, але їм дуже соромно. Бо вони не можуть повернутися до своєї казки. Давайте допоможемо їм згадати, з яких вони казок".

Експериментатор пропонує героїв, а дитина повинна описати казку, з якої вони прийшли.

Критерій використання в мовленні синтаксичних засобів

Завдання “Закінчи фразу”

Мета: з'ясувати вміння дітей вживати в мовленні повтори (епіфори)

Форма спілкування: індивідуальна

Процедура виконання:

Варіант А: експериментатор пропонує дітям казкові тексти і пропонує згадати фрази, в яких вони повторюються.

Варіант Б: експериментатор пропонує за даними фразами відгадати казковий текст. Наприклад.

Назва казкового тексту	Повтори
Солом'яний бичок	Пасись, пасись бичку, на травиці, поки я мички попряду! Я бичок-третячок, з соломи зроблений. Смолою засмолений!
Рукавичка	А хто, хто в цій рукавичці?
Коза - дерева	Кізонько моя люба та мила, чи ти іла, чи ти пила? Ні дідусю, не пила, й не іла. Як бігла через місточок. Вхопила кленовий листочок. Як бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку. Тільки пила й іла. А дід стоїть на воротах, в червоних чоботях, кийком підпирається, в кізоньки питається.
Телесик	Ближче, ближче, човнику, до бережка! Це ж моя матінка мені обідати принесла! Пливи, пливи, човнику, далі!

Результати виконання завдань подано в таблиці 1.

Як свідчить таблиця, найбільшу кількість відтвореної лексики становила загальнонавчана (21,5% - дітей експериментальної та 23,2% - контрольної груп). Побутова лексика використовується старшими дошкільниками в дещо меншому обсязі 21% - дітей експериментальної та 19% контрольних груп). Лише подекуди під час виконання завдань дошкільниками використовувалась професійно-виробнича лексика (2,8% - експериментальних та 3,1 - контрольних груп).

Щодо відтворення в мовленні експресивної лексики, зауважимо, у мовленні дошкільників були відсутні такі тропи, як синекдоха, гіпербола, літога, метонімія, що виявилися важкими для розуміння. Слова в переносному значенні вживали в мовленні 3,3% дітей експериментальної та 2,8% - контрольної груп. Досить активно вживали діти синтаксичні засоби. А

саме: повтори (16,3% - дітей експериментальної та 14,2% - контрольної груп); віршовані рядки (15,2% - експериментальної та 16,1% - контрольної груп). Здебільшого в мовленні дошкільників були наявні віршовані рядки з казкових текстів про тварин (“Про котика та півника”, “Івасик – Телесик” тощо). Водночас, зауважимо, що вживання в мовленні повторів і віршованих рядків носить характер нагадування. Означені синтаксичні засоби експресивного мовлення використовуються після інструкції вихователя, попередньої установки на їх відтворення. Епітети були використані 10,4% дітей експериментальної та 11% - контрольної груп. Дошкільники використовували переважно прості (виражені одним словом) епітети, типу: зелена трава, сіренький зайчик, молода дівчина, скляний посуд тощо. Складні епітети в мовленні не зустрічались.

Таблиця 1

Аналіз результатів виконання завдань старшими дошкільниками (констатувальний зріз у %)

Показники експресивного мовлення	№ завдання	Групи	
		ЕГ	КГ
Вживання слів у переносному значенні	1	3,3	2,8
Доцільне вживання в мовленні метафор	2,3	2	2,3
Епітетів	4	10,4	11
Порівнянь	5	2,5	1,9
Синекдох	6	-	-
Метонімії	7	-	-
Персоніфікацій	8	0,1	0,4
Гіпербол, літог	8	-	-
Лексична наповнюваність усного продукування	10	21	19
Побутова лексика			
Загальнонавчана		21,5	23,2
Професійно-виробнича		2,8	3,1
Використання в мовленні синтаксичних засобів	11,12	16,3	14,2
Повторів			
Віршованих рядків	13	15,2	16,1
Казкових зачинів	14	2,6	3,2
Казкових кінцівок	15	2,3	2,8

Наявними в мовленні під час виконання завдань були й метафори (2% - дітей експериментальної та 2,3% - контрольної груп), порівняння (2,5% дітей експериментальної та 1,9% - контрольної груп).

Найменшу кількість з – поміж тропів становило використання в мовленні персоніфікацій (0,1% - експериментальної та 0,4% дітей контрольної груп).

Казкові зачини було зафіксовано у 2,6% дітей експериментальної та 3,2% контрольна груп і кінцівки (2,3% дітей експериментальної та 2,8% - контрольної груп).

Окреслені показники, що становили більшою мірою якісну характеристику лексичної сторони мовлення, виступили підґрунтям виокремлення рівнів розвитку експресивного мовлення старших дошкільників.

За результатами виконання дітьми завдань було умовно виділено 5 рівнів: високий, достатній, середній, низький, нульовий (стадія невизначеності). Зупинимося детальніше на кожному з них.

До **високого** рівня розвитку експресивного мовлення віднесено контингент дітей, висловлювання яких вирізнялися: вживанням у мовленні слів з різними смисловими відтінками та навантаженням, доречним їх використанням. У мовленні дітей означеного рівня зафіксовано певну кількість експресивних засобів (епітет – 10-12, метафора – 8-9, порівняння – 7-8, гіпербола – 5-7, літота – 5-6, синекдоха – 3-4, повтори – 12-15, віршовані рядки – 18-21 тощо). Мовлення емоційно забарвлене, багате типовими казковими формулами, казковими клішованими виразами (кінцівка, зачин). Мовлення дітей, високого рівня характеризувалося чистотою української літературної мови (відповідно до існуючих вимог – багатство, точність виразності тощо). Лексикоутворююча формула мовлення у відсотковому співвідношенні складає $60,5\% \pm L = 100\%$. Де – L – становить усі існуючі прошарки лексичної тканини мовлення, 60,5% - принагідно експресивна лексика. Простежується чіткий, послідовний виклад думок (опис, переказ). Використання в мовленні експресивних засобів носить урівноважений характер. Наявна здатність до словотворення на задану тему (за змістом казкових текстів). При переказі наявна пряма мова, дотримання композиційної структури казкового тексту. Під час складання образної характеристики казкових персонажів використовуються смислові відтінки слів. Під час творчого продукування (переказ улюбленого казкового тексту) спостерігається використання жестової символіки (міміка, пантоміміка), зміна тембрового забарвлення (уподіблення до голосу казкових персонажів, часткове перевтілення). Речення складні, прості, наявна систематизація структури слів.

Достатній рівень: висловлювання вирізняються чіткою сюжетною лінією, завершеністю, логічністю. Налічуються синтаксичні конструкції з перевагою простих речень без чіткого розподілу смислового навантаження. Експресивні засоби використовуються після нетривалої паузи. В кількісному співвідношенні троепічна виразність сягає: епітет – 8-10, метафора – 6-7, порівняння – 5-6, гіпербола – 3-4, літота – 4-5, синекдоха – 3-4, повтори – 10-12, віршовані рядки – 16-18 тощо), але вживання в розмовному мовленні деяких з них (синекдоха, літота) викликає певні труднощі. Співвідношення експресивної лексики до лексичного загалу мовної структури казкового тексту складає приблизно

50,3%. Наявні в мовленні типові помилки (нечіткість, непослідовність викладу думок, наявність значної кількості інтерферованої лексики – русизми, калька тощо). У процесі усного продукування казкового тексту недостатньо використовуються специфічні казкові формули, або перекручення їх змісту.

Середній рівень: усне продукування характеризується нерівномірністю. Обмежена кількість експресивних засобів у розмовному мовленні – використовують здебільшого після нагадування (словесна інструкція, поданий початок). Лексична наповненість висловлювань дорівнює 35-40% від загального лексичного масиву. Застосування експресивних засобів у мовленні носить здебільшого хаотичний характер. Повністю відсутні складні для розуміння дошкільниками тропи (синекдоха, літота). Поодинокими фіксуються в мовленні гіперболи – 1-2, метафори – 3-4. Найуживанішими залишаються епітети, повтори, порівняння, віршовані рядки. Проте найповніше означені тропи вживаються в мовленні під час переказу текстових одиниць за поданим початком, або після попереднього нагадування. Майже не відображаються під час побудови усних висловлювань мовленнєві звороти, що є притаманними казковому тексту. Здебільшого це стосується зачинів, вони випадають з лексичної структури. У зв'язку з цим спостерігається порушення базику текстових одиниць. Відсутність розуміння семантичного значення експресивних одиниць, неможливість пояснення додаткового значення лексики, що наявна в казковому тексті. Наявна значна кількість інтерферованої лексики, бідність словникового запасу.

Низький рівень: самостійність створення висловлювання відсутня. Активний словниковий запас дорівнює приблизно 10-15% експресивної лексики. В мовленні використовуються лише після попередньої пропедевтичної роботи. Використовують лише поодинокі елементи експресивності (епітети – 1-2, повтори – 3-4) Вживання віршованих рядків характеризується універсалізацією (продукування на рівні згадування окремих слів, неможливість відтворення в повному обсязі). Використання в усних висловлюваннях епітетів часто призводить до втрати основної думки повідомлюваного. Клішовані вирази в мовленні відсутні повністю. Не відтворюються навіть після нагадування.

Нульовий (стадія невизначеності). Діти нульового рівня не змогли виконати жодного завдання, як під час групової, так і індивідуальної роботи.

Кількісну характеристику рівнів розвитку експресивного мовлення подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Рівні розвитку експресивного мовлення старших дошкільників (констатувальний зріз, у %)

Групи	Рівні				
	Високий	Достатній	Середній	Низький	нульовий
ЕГ	-	13	34	51	2
КГ	-	17	26	54	3

Як засвідчує таблиця, високого рівня розвитку експресивного мовлення не було зафіксовано. Достатній рівень було відзначено у 13% дошкільників експериментальної та 17% контрольної. Незначна кількість дошкільників (34% дітей експериментальної та 26% - контрольної груп) знаходились на середньому рівні розвитку експресивного мовлення. У переважній більшості дітей (51% - експериментальної та 54% контрольної груп) було зафіксовано низький рівень розвитку експресивного мовлення. Під час виконання завдань, деякі діти не впоралися з їх виконанням взагалі і були віднесені до нульового рівня (2% експериментальна та 3% - контрольна група).

Під час виконання завдань було зафіксовано низьку негативних моментів. З – поміж них: - велика кількість русизмів при усному продукуванні текстових форм; - бідність словникового запасу дошкільників; - нерозуміння конотативного (додаткового) значення слів у структурі художнього тексту; перевага загальноживаної, побутової лексики в мовленні.

Отже, вважаємо за необхідне науково обґрунтувати та експериментально апробувати методику збагачення словника старших дошкільників експресивною лексикою.

Подано до редакції 24.10.05

РЕЗЮМЕ

В статье описаны уровни развития экспрессивной речи детей старшего дошкольного возраста, дана их количественная и качественная характеристика.

Автором предложены задания на выявление уровней развития экспрессивной речи.

SUMMARY

The article describes levels of development of expressive speech of children of senior preschool age, presents their quantitative and qualitative characteristics.

The author offers tasks for revealing levels of development of expressive speech.
